

Антропологічний вимір історії

УДК 94 (477.46) «882/1240»

Ю.М. Михайлюк

СОЦІАЛЬНА СФЕРА РОЗВИТКУ ЧЕРКАЩИНИ В ДОБУ КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті надано характеристику особливостей соціального розвитку земель Черкащини у складі Русі. Зокрема розкрито етнічну та соціальну структуру населення краю. З'ясовано специфіку соціальної та громадської організації населення.

Ключові слова: Черкащина, соціальна структура, князі, дружинники, бояри, міщани, селяни, місто, городище, село, громада.

Постановка проблеми. Черкаський край був невід'ємною і важливою частиною Руської держави у IX–XIII ст. передусім з огляду на своє геополітичне становище. Тож саме у такому ракурсі найчастіше й фокусувався інтерес дослідників до нього. Натомість ряд інших, характерних і значущих як для Черкащини, так і Русі загалом, сегментів суспільного розвитку регіону потрапляли в поле зору науковців побіжно. Зрештою це призвело до певної однобокості у формуванні його «образу» на тлі Русі. До таких малодосліджених належить і соціальна площина розвитку Черкащини, який потребує окремого скрупульозного і фахового студіювання.

Метою статті є окреслити й дослідити основні аспекти соціального розвитку й організації населення Черкащини в добу Русі.

Аналіз останніх досліджень. Попри обмежену зацікавленість дослідниками заявленою темою, за останні два десятиліття в історіографії з'явилися окремі праці, що розкривають ті чи інші сегменти проблеми. Зокрема, питання типології та особливостей поселень південноруського порубіжжя, а також соціальної та етнічної характеристики їх населення досліджувала В. Петрашенко [1; 2; 3]. До аналізу життя сільських громад Середнього Подніпров'я часів Русі вдався Ю. Михайлюк [4]. Історичну роль міст цього ж регіону в указаний період окреслював А. Чабан [5]. Однак вони не вичерпують поставлену в пропонованій розвідці проблему. Існує потреба її суттєвого доопрацювання й узагальнення дослідницького матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Контингент населення території сучасної Черкащини в добу Русі був доволі строкатим, що було зумовлено як загальними тенденціями розвитку суспільства, так і геополітичним становищем краю. Етнічну основу місцевих мешканців безперечно складала слов'янська людність, консолідована попервах у межах племінних союзів полян та їх південних сусідів по Дніпру – уличів. Останні не хотіли миритися із зверхністю Києва, хоч спочатку й визнали владу князів Олега (885 р.) [6, 14], а згодом (914 р.) [7, 26] – Ігоря. Відтак невдовзі уличі були змушені переселитися із Середнього Подніпров'я (зокрема, й Черкащини) у межиріччя Південного Бугу й Дністра.

Не зважаючи на втрату київськими князями контролю над територією Південної Київщини на південь від р. Стугни (через переселення уличів та натиск печенігів і торків), там продовжувала проживати певна частина тутешнього слов'янського населення. Згодом, коли Ярослав Мудрий поширив свою владу на Поросся й почав будувати тут оборонну лінію, з метою збільшення людських ресурсів на кордоні з Степом став заселяти цей край вихідцями з інших земель. Так, після походу князів Ярослава та Мстислава в 1029 р. на ясів та касогів у центральній частині Поросся були осаджені переселенці з Північного Кавказу [8, 33]. Не-

вдовзі тут були оселені вихідці з північних земель (можливо, кривичі) [9, 59], а також поляки, яких київський князь захопив під час походу 1031 р. на Червенські гради («І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [річці] Росі...») [6, 87]. Останнє, зокрема, підтверджують археологічні пам'ятки біля с. Стеблева на Корсунщині [10, 281]. Також у другій половині XI ст. руські князі поселили у Пороссі та лівобережних землях сучасної Черкащини кочових чорних клобуків, основу яких складала орда печенігів, торків і берендеїв. Князь Ярополк Володимирович у 1116 р. розмістив у нижньому Посуллі полонених під час походу на дреговицьку землю мешканців м. Друцька й «поставив город Желні дручанам» [6, 176]. На Черкащині того часу залишили свій слід також слов'яни-бродники, що засвідчено пам'ятками біля сіл Суботів та Вергуни. Так само тут трапляються пам'ятки половців. Зокрема половецькі підкурганні поховання були досліджені біля населених пунктів Бересняги, Іркліїв, Драбів, а поблизу Неморожа на Звенигородщині були знайдені половецькі кам'яні «баби».

Соціальна структура населення Черкащини X–XIII ст. була звичною для давньоруського суспільства. Зокрема, вона засвідчена нечисленними представниками князівської верстви, які фігурували тут головно як очільники князівських уділів-волостей. Дружинники складали особливий склад гарнізонів численних замків. У їх обов'язок входило не лише захищати край від зовнішньої небезпеки, а й виконувати поліційно-адміністративні функції. Так само тут мешкали бояри-землевласники, які також були причетні до адміністративного управління. Окрему групу місцевих мешканців становило духовенство – ченці та священники. Решту населення складали міщани (переважно ремісники та купці) та селяни (вільні («смерди») та різною мірою залежні від феодалів), які суттєво перевищували своєю чисельністю вищеназвані соціальні групи.

Осередками життя передусім слов'янського люду традиційно були численні міста, городища й села. Приміром, у Пороссі, значна частина якого розкинулася в межах Черкаського краю, археологами виявлено понад 120 городищ та більше 110 сільських поселень (без урахування селищ, прилеглих до городищ) [11, 75].

З огляду на найранішу згадку в літописах (980 р.) серед відомих і значущих міст краю насамперед варто назвати Родень. Місто під такою назвою в літописі згадується лише один раз в контексті боротьби князя Володимира зі своїм братом Ярополком за Київ. Саме під захистом мурів Родні Ярополк планував уберегтися від братової розправи, щоправда безуспішно. За уточненими дослідниками даними вказана згадка стосується 978 р.

Найімовірніше Родень був збудований київським князем Святославом Ігоревичем як необхідний укріплений форпост у гирлі Росі. Припускають, що місто мало й іншу назву – Святославль (згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха під 1086–1087 р.), традиційно іменоване на честь князя-будівничого. Власне назва Родень походить від слів «родьнии» (рідний) або «родъ» (гора) [6, 46, 459]. За іншою версією – від імені слов'янського бога Рода.

Найчастіше (понад 15 разів) у джерелах зустрічаються звістки про Канів. Перше повідомлення датується 1144 р., хоча очевидно, що місто було засновано значно раніше. Щодо походження назви є кілька версій. Зазвичай її тлумачать як похідну від «кан» або «хан» у значенні «ханський перевіз». За іншою версією, згідно народного переказу, топонім Канів походить від назви птаха канюка тощо. На той час це місто посідало не тільки важливе оборонно-стратегічне, а й адміністративне (періодично було центром удільного князівства), господарське, церковно-релігійне (як резиденція єпископів) та культурне значення.

Також особливо важливими осередками життєвого розвитку краю вбачаються ряд наступних міст. Передусім ідеться про град Заруб на Дніпрі (біля колишнього с. Зарубинці Канівського р-ну). Він неодноразово згадується у літописах (1096, 1105, 1146, 1147, 1151, 1156, 1223 рр.). Стосовно назви існує щонайменше три версії: від назви Зарубського бороду, розташованого поряд; від давньоруського «зарубь» – засіка, укріплення з повалених дерев; за легендою, тут, у багатолісному краї, на деревах, призначених для вирубки, ставили сокирою мітки («заруби»). Також по них місцеві мешканці орієнтувалися в болотистій місцевості, коли переховувалися від кочівницьких набігів. Відтак, мовляв, за населеним пунктом утвердилася назва Заруб [12, 150]. Важливим форпостом Русі в гирлі р. Сули було місто-фортеця Воїнь. Перша літописна згадка про нього датується 1055 р. у контексті перемоги князя Всеволода Ярославича над торками в околицях міста. Згодом фігурує в літописі під 1079 та 1110 рр. [6, 99, 125, 164, 461].

Значущими для краю і Русі загалом були міста нижньої і середньої течії р. Рось. Таким був град Товаров (біля сучасного с. Межирич Канівського р-ну). Він одноразово згадується у літописі під 1190 р. у зв'язку з розгромом неподалік міста половців князем Глібом Святославичем [6, 351]. Інше місто – Дверен (біля сучасного с. Деренківець Корсунь-Шевченківського р-ну). Поодиноким згадка в киеворуську добу про нього датується в літописі 1192 р. Тоді київський князь Рюрик Ростиславич на знак примирення пожалував Дверен чорноклобуцькому хану Кунтувдію [6, 351]. Також важливу роль відігравав Корсунь (у межах сучасного м. Корсунь-Шевченківський). Вперше він згадується в літописі під 1172 р. Утім є підстави виводити його витoki з кінця X – початку XI ст. Існує кілька гіпотез щодо походження назви міста. Найпоширенішою є запозичена з переказів, що вихідці з кримського Херсонесу-Корсуня після хрещення Русі були священниками Десятинної церкви в Києві. Князь Володимир надав їм право збирати данину по р. Росі. Тож вони одному з тутешніх поселень, що своєю природою нагадувало їм рідний кримський Корсунь-Херсонес, і дали відповідну назву. Інша версія виводить топонім із запозичення з тюркських слів «кор» – «палаюча», «су» – «вода».

Ймовірно, що трансформацію від поселень-городищ до рівня міст переживали літописні Желні, Дубниця, Боровий, Римів, Пісочен*. До числа останніх з певною долею ймовірності можна зарахувати й гіпотетичного попередника Черкас – град Татинець**. Виникнення таких поселень-городищ цілком закономірно було ініційоване князівською волею з метою зосередження в них військової й адміністративної влади певної округи. Відтак подібні населені пункти (укріплені й порівняно великі за своєю площею, з густотою забудовою, наявністю адміністративних споруд та церкви) вочевидь були опорою князівської влади на місцях та виконували функцію оборонних цитаделей у протистоянні загрози кочівників. Водночас, чимало з них перетворилися на значні торгівельно-господарські та культурні центри – міста.

Міста будувалися, як правило, на берегах річок з урахуванням природних умов насамперед з мотивів безпеки, а потім уже виходячи з господарських і торгівельних зручностей. Забудова тогочасних міст була традиційною, що включала дитинець і посад. Дитинець являв собою центральну укріплену частину міста, де розташовувалися адміністративні споруди, храми, житла заможних мешканців, приміщення для господарських потреб тощо. Будувався він, як правило, на височині. Так, осердям давньоруського Канева вбачається гора «Московка» (за іншою версією – «Дніпровська гора»). Родень височів на «Княжій горі», розташований на місці впадіння Росі в Дніпро. Ця видовжена й крутосхила за рельєфом гора обривисто виходила в бік Дніпра, з двох повздовжніх боків обмежувалася ярами й лише з четвертого боку плавно виходила в поле [13, 19–20]. Дитинець Воїня, як і місто загалом, містилося на підвищенні надзаплавної тераси Сули в оточенні річкових проток та заболоченої місцевості з озерами, що перетворювало місце його розташування на такий собі острів, що особливо виявлялося під час великих розливів [14, 18]. Фортеця Заруба розташовувалася на підвищеному виступі великої Дніпровської дуги [15, 48]. Центральні частини Корсуня і Борового розміщалися на високому лівому березі р. Рось [16, 14–15] тощо.

Окрім використання природно-ландшафтного захисту дитинець завжди укріплювався штучними фортифікаційними укріпленнями. Так, у Родні він був оточений валом і ровом. Поверх валу був вибудований мур з горизонтальних колод. З боку поля у кріпосній стіні стояли ворота з надбрамною вежею [13, 23]. Значно складнішими й масивнішими виявилися укріплення дитинця Воїня. Вони так само мали вал (висотою близько 5 м та шириною до 22 м) і рів (глибиною до 6 м та шириною до 20 м). На поверхні валу були побудовані стіни з вежами: з південного і північного боку в вигляді двох рядів засипаних землею дерев'яних клітей (висотою до 12 м, а шириною до 8 м), а з заходу – дерев'яної кріпосної стіни. Перед в'їздом до дитинця через рів лежав міст [14, 26–34].

* Згідно літописного повідомлення град Желні був збудований князем Ярополком Володимировичем у 1116 р. для оселення там полонених «дручан» (див.: [6, 176]). Желні, Дубниця і Боровий у літописі згадуються лише по одному разові відповідно в 1116, 1155, 1190 рр. (див.: [6, 176, 265, 348]). Про Римів писемні джерела повідомляють двічі: близько 1097 рр. в контексті походу Володимира Мономаха «за Римів» на половців, а також під 1185 р. в описі літописця про захоплення міста половцями (див.: [6, 341, 460]). Місцеві краєзнавці зазвичай локалізують літописний Пісочен в районі сучасного с. Піщане Золотоніського р-ну. Утім існує й інша думка, за якою цей град ототожнюють із колишнім с. Городище (урочище Піщанка) Переяслав-Хмельницького р-ну, затопленим Канівським водосховищем.

** Очевидно, назва походить від однойменного броду. Власне град Татинець ймовірно був побудований для його охорони.

позицію стосовно визнання того чи іншого князя своїм сюзереном. Приміром, під час боротьби за київський престол 1146 р. порошани, наслідуючи киян, звернулися до переяславського на той час князя Ізяслава Мстиславича посісти київський престол: «Ти – наш князь. А Ольговичів ми не хочемо. Поїдь-но вборзі, а ми – з тобою» [6, 199]. Так само вони традиційно брали безпосередню дієву участь у військових протистояннях, відстоюючи інтереси або підтриманих ними претендентів на Київ, або ж чинних київських чи своїх удільних князів. Так було, зокрема, в 1146, 1149, 1173 рр. тощо [6, 199, 223, 309]. Слід гадати, що з не меншою наснагою і організованістю «порошани» ставали на захист своїх теренів від зовнішньої агресії, зокрема з боку половців.

На нижчому щаблі адміністративного та громадського згуртування населення стояли волості, а далі – локальні міські та сільські громади. Останні обое у своїй організації самоврядних механізмів (органи самоврядування, функції громади тощо) були аналогічними. Різнилися головню статусом, чисельним складом мешканців, компетенцією та потенційними можливостями. Цілком закономірно перевагу тут мали міста та великі городища.

Відтак селянські землеробські громади (у літописі називалися «верв») були первинною і, водночас, найбільш масовою самоврядною й адміністративною ланкою суспільства. До таких суспільно-територіальних одиниць зазвичай належали мешканці кількох невеликих сусідніх сілець (на Південній Київщині такі гнізда поселень налічували 2–5 одиниць) чи одного великого села. Певна сукупність таких груп складала волость, консолідуючою ланкою якої було центральне, зазвичай укріплене, поселення (у тому числі й місто). Сільські громади виконували важливі соціальні функції. Вони стосувалися передусім упорядкування системи господарської діяльності, сімейно-шлюбних відносин, дотримання норм звичаєвого права, права власності та судового вирішення внутрішніх конфліктів, відбування повинностей тощо.

Висновки. Таким чином соціальна історія Черкащини в XI–XIII ст. характеризується як регіональними особливостями, так і загальноруськими традиціями. Специфічною виявляється головню етнічна палітра краю, що зумовлено передусім прикордонним його розташуванням. Натомість соціальна структура населення, осередки проживання та соціальної організації загалом відзначаються типовістю для Русі.

Список використаної літератури

1. Петрашенко В. О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї / В. О. Петрашенко // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 60–77.
2. Петрашенко В. О. Типологія поселень сільського типу за історичними та археологічними даними / В. О. Петрашенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 25–30.
3. Петрашенко В. О. Соціальна та етнічна характеристика південноруських неукріплених поселень / В. О. Петрашенко // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Випуск 1 – С. 559–562.
4. Михайлюк Ю. М. Сільська община Середнього Подніпров'я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX – першій половині XIV ст. / Ю. М. Михайлюк // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 92 – 97.
5. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – 640 с.
6. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
7. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание руських летописей. – Санкт-Петербург : В типографии Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9. – 256 с.
8. Моця О. П. Етнічний склад населення Поросся в XI – XIII ст. / О. П. Моця // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 30–46.
9. Томілович Л. Пороська земля перед та після монгольської навали / Л. Томілович // Історія в школі. – 1999. – № 8–9. – С. 57–60.
10. Археологические открытия 1981 года. – М., 1982. – 324 с.
11. Борисов А. В. Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження / А. В. Борисов // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1 – С. 73–78.
12. Словник мікропонімії Черкащини / Укладачі: Т. О. Гаврилова., З. М. Денисенко. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2010. – 227 с.
13. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень (Княжа гора) / Г. Г. Мезенцева. – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 183 с.
14. Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. В. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.

15. Петрашенко В. О. Трахтемирів: подорож у давнину / В. О. Петрашенко, Є. В. Максимов. – К. : [б. в.], 2000. – 102 с.
16. Овсієнко Л. Г. Залишки давньоруських оборонних споруд XI–XII ст. на території Корсунь-Шевченківського району Черкаської області / Л. Г. Овсієнко // Корсунський часопис. – 1994. – № 1. – С. 12–19.
17. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.

References

1. Petrashenko, V.O. (1999). Ancient Russian village based on the materials of the settlement in Kanivsky Podneprovsky. *Arheologia (Archeology)*, 2, 60-7 (in Ukr.)
2. Petrashenko, V.O. (2003). Typology of rural settlements according to historical and archaeological data. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 3, 25-30 (in Ukr.)
3. Petrashenko, V.O. (2010). Social and ethnic characteristics of South-Russian unfortified settlements. *Archeology and ancient history of Ukraine*, 1, 559-562. Kyiv (in Ukr.)
4. Mikhailiuk, Yu. M. (2001). The rural community of the Middle Dnieper in the context of state-building processes in the IX - the first half of the XIV century. *Ukrainskyi selianyn: Pratsi naukovo-doslidnoho instytutu selianstva (Ukrainian peasant: Proceedings of the Research Institute of the peasantry)*, 3, 92-97. Cherkasy (in Ukr.)
5. Chaban, A. Yu. (2011). *History of the Middle Dnieper tutorial*. Cherkassy: «Vertical» (in Ukr.)
6. Chronicle of Russian. *Translated from Old Russian L. Makhnovets*. (1989). - Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
7. Patriarchal or Nikon's Chronicle. (1862). *Complete Collection of Rus chronicles*, 9. St. Petersburg: In the printing house of Edward Pratz (in Rus.)
8. Motcia, O. P. (1994). Ethnic composition of the Porossya population in the XI-XIII centuries. *Problems of preservation and revival of historical and cultural monuments*. Belaya Tserkov (in Ukr.)
9. Tomilovich, L. (1999). Poros land before and after the Mongol invasion. *History at school*, 8-9, 57-60 (in Ukr.)
10. Archaeological Discoveries of 1981 (1982). Moscow (in Rus.)
11. Borisov, A. V. (2010). Old Russian Pigs: First Results, New Approaches and Prospects for Research. *Archeology and the ancient history of Ukraine*, 1, 73-78. Kyiv (in Ukr.)
12. Dictionary of microtoponymy of Cherkasy region. (2010). Cherkassy: Publisher Y. Chabanenko (in Ukr.)
13. Mezentseva, G. (1968). *Ancient Russian city Roden (Knyazha Gora)*. Kyiv: Publishing of Kyiv University (in Ukr.)
14. Dovzhenok, V.Y., Goncharov, V.V., & Yura, R.O. (1966). *Old Russian city Voin*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
15. Petrashenko, V.O., & Maximov, E.V. (2000). *Trachtemirs: a journey in ancient times*. Kyiv (in Ukr.)
16. Ovsienko, L.G. (1994). The remnants of the ancient Russian defensive constructions of the XI-XII centuries. on the territory of Korsun-Shevchenkivskyi district of Cherkasy region. *Korsunskyi chasopys (Korsun magazine)*, 1, 12-19 (in Ukr.)
17. Tolochko, P.P. (1996). *Kievan Rus*. Kyiv: Abris (in Ukr.)

Abstract

Mykhailuk Yu. Social sphere of development of Cherkassy region on the classical Middle Ages.

Introduction. *Cherkasy region was an integral and important part of Kievan Rus in the X–XIII centuries primarily because of its geopolitical situation. So, in this perspective, the researchers' interest in it was most often focused on. Instead, a number of other characteristic and significant for both Cherkassy region segments of the social development of the region fell into the field of view of scientists in passing. Such insignificant ones include the social aspects of the development of Cherkasy region. After all, the individual works of the past two decades, although they reveal certain segments of the topic, but do not exhaust the problem. There is a need for its substantial refinement and professional synthesis of research material.*

Purpose. *The purpose of the article is to outline and explore the main aspects of social development and organization of the population of Cherkasy region in the era of Rus.*

Results. *In Cherkassy region in the X–XIII centuries, along with the Slavic population, there were many nomads. The social structure of the population of the region is represented by a small number of princes, warriors, who formed the personnel of the garrisons of numerous castles, boyars, burghers (mostly artisans and merchants) and peasants. A separate group of local inhabitants was a clergy – monks and priests. The centers of life of the Slavic population were numerous cities, fortifications and villages. For example, in Poros, a large part of which lies within the boundaries of Cherkasy region, more than 120 fortified settlements and more than 110 villages have been discovered by archeologists. Among the most famous cities were Kaniv, Zarub, Roden, Korsun, Voin. Cities had an important defense-strategic, administrative, economic, church-religious and cultural significance.*

An important element of social life in Cherkassy region was the social organization of the population. First of all, the Poros community, which was an active participant in state social and political processes and the regulator of the internal life of its members, performed a noticeable public role. On the lower level of administrative and public rallying of the population there were parishes, and within them – local urban and rural communities. They performed important social functions related to the organization of the system of economic activity, family relations, observance of customs, property rights and judicial settlement of conflicts, service obligations, etc.

Originality. *Scientific novelty of the research results is that this is the first attempt to generalize the characteristic features of social life of the population of the region.*

Conclusion. *Social history of Cherkasy region in the XI–XIII centuries characterized both by regional peculiarities and by all-Russian traditions. Specifically, the ethnic palette of the region is mainly determined, primarily*

due to its borderline location. Instead, the social structure of the population, centers of living and social organization are typical for Rus.

Key words: Cherkassy region, social structure, princes, warriors, boyars, townspeople, peasants, city, fortress, village, community.

Одержано редакцією 25.10.2017
Прийнято до публікації 12.12.2017

УДК 93/94:784.4(477)

Є. О. Мерімерін

ЧУМАЦТВО ЯК НАЦІОНАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В ТВОРАХ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОЇ ЕПІКИ

В даній статті автор розглядає чумацькі пісні як цінне інформативне джерело щодо виникнення, поширення, подальшого розвитку та згортання давно зниклої соціальної групи ранньомодерного українського суспільства. Цикл народнопоетичних творів, присвячених торговельно-візницькому промислу, проаналізовано в контексті тогочасних соціальних проблем.

Ключові слова: чумацтво, чумацькі пісні, історична пісенна епіка, ранньомодерне українське суспільство, торговельно-візницький промисел.

Постановка проблеми. Чумацтво, як традиційний торговельно – візницький промисел, зародилося ще в середньовіччі, поступово розвинулося до величезного розмаху в ранньомодерний час і швидко почало згортатися від середини ХІХ ст., коли з’явилися залізниці та парове судноплавство. Правда, у вигляді релікту деякі його прояви спостерігались і на початку ХХ ст. [1–3]. Причинами виникнення та поширення візницького промислу слід вважати, по – перше, значну віддаленість соляних промислів (зосереджених у Прикарпатті, Криму, Дніпрово–Бузькому лимані, частково на Слобожанщині) та розташування найважливіших місць промислу риби (понижзя Дніпра, на Дону, в Азовському морі) від густозаселених районах Подніпров’я (включаючи Гетьманщину) та Поділля, населення яких було основним споживачем названої продукції.

Метою статті є аналіз чумацтва як національного явища, що зафіксувалося в творах історичної пісенної епіки.

Виклад основного матеріалу. Російські писемні джерела зафіксували першу появу терміну «чумакування» під 1637 р. Проте в дійсності витоки промислу сягають глибше [4, 18–33]. Наприклад, Г. Нудьга писав, що збереглася згадка 1253 р. у «Записках» голландського монаха Рубруквиса (який тоді відвідав Крим) про русичів, котрі приїздили в Судак волами, запряженими у криті вози, привозили туди шкурки куниць, соболів, мед, віск тощо, а вимінювали їх на східні товари та сіль. Не знаючи іноземної мови, ці предки чумаків «помовали руками», тобто розмовляли за допомогою жестів [5, с. 13]. Найімовірніше, з того періоду збереглися пісні в Україні, де мовиться:

Гей, запряжем ми, братці, Панове – молодці,
Та й ті новії вози; Ой наберем, братці,
Ой та поїдемо, братці, Панове молодці,
Панове молодці, А все дорогий товар:
В Кремень – город на базар; Все лисиці, та куници,
Та чорної соболя [5, 67].

Важливо зазначити, що чимало дослідників теми в своїх студіях наводили рядки з народних поетичних творів на підтвердження своїх наукових думок чи навіть історичних фактів. Це, зокрема, названі вище Н. Букатевич, І. Слабеев, О. Гуржій, а також О. Гордуновський. Деякі вчені, як-то М. Костомаров, виникнення чумацтва пов’язували з часом занепаду козаччини, наприклад, ліквідацією автономного устрою в Лівобережній і Слобідській Україні, руйнацією Запорозької Січі (1775). На доказ вони виставляли військову побудову чумацьких валок, ніби колишні козаки перетворились на візників продукції або хліборобів. Крім того, а це незаперечний факт, багато козацьких пісень зазнали тематичної переробки на чумацький лад. За своїм соціальним і національним походженням, а також майновим складом чумаки представляли неоднорідну масу. Так, у Гетьманщині серед них документальні матеріали зафіксували наявність українців, росіян, грузинів, поляків і ін. До них долучалися селяни, ко-